

A „nap” szó jelentése Mózes 1. könyvében

2010.04.16.

Suhai György

Milyen időszámítást használt Mózes? Mennyi ideig tartott a világ megteremtése? Hogyan értelmezzük a teremtés „napjait”? 24 órás napokról van szó Mózes első könyvének (Genézis) 1. fejezetében vagy több ezer éves korszakokról? Az alábbiakban kigyűjtöttem azokat az igehelyeket a Genézis első fejezeteiből, ahol a héber "nap" (יום) szó szerepel, s amelyek vizsgálata segítséget nyújthat számunkra a fenti kérdések bibliai módon történő megválaszolásában. Mivel a Károli Biblia is többféleképpen fordítja ezt a szót, ezért vizsgálatunk során mindig a héber szöveget kell alapul vennünk.

A „nap” (יום) szó előfordulása a Genézis 1. és 2. fejezetében

Gen 1:5 És nevezé Isten a világosságot **nappalnak**, és a setétséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel; első **nap**.

Genesis 1:5
וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאֹרֶךְ יוֹם וּלְחֹשֶׁךְ קִרְא לַיְלָה
וַיְהִי־עֶרֶב וַיְהִי־בֹקֶר יוֹם אֶחָד: פ

Érdekes, hogy Mózes nem csak a teremtés első napját, hanem a nappalt, azaz a nappali időszakot is „nap”-nak nevezi. Jézus is ilyen értelemben használja a „nap” szót a Jn 11:9-10-ben: „*Avagy nem tizenkét órája van-é a napnak? Ha valaki nappal jár, nem botlik meg, mert látja e világnak világosságát. De aki éjjel jár, megbotlik, mert nincsen abban világosság.*”

Úgy tűnik tehát, hogy Isten az első (24 órás) napnak csak a nappali időszakában (12 órás periódus) alkotott, majd jött az éjszaka (az este és a reggel közötti második 12 órás periódusa a 24 órás napnak), ami lezárta az első teremtési napot.¹ Tehát, a teremtés első napja *reggeltől reggelig* tartott. Majd újra reggelre virradt és megkezdődött a 2. munkanap, azaz a 2. 12 órás nappali időszak. Tehát Mózes mindjárt az első teremtési nap leírásakor meghatározza az olvasók számára, hogy mit ért ő “nap” alatt: vagy egy *nappali periódust* vagy egy *nappalból és egy éjszakából álló időszakot*. Ezt mindig meg kell tudnunk különböztetni a teremtési beszámoló olvasásakor.

Az Apcsel 2:15-ben Péter azt mondja, hogy a napnak "harmadik órájában" vannak, azaz a délelőtt 9. órájában. A nap "kilencedik órája" (Apcsel 10:3) pedig délután 3 órát jelent, ami azt jelenti, hogy Jézus, illetve Péter idejében reggel 6-tól este 6-ig számították a nappalt, vagyis a „napot”.

A Tízparancsolatban is bizonyára ilyen értelemben szerepelnek a napok. "*Hat napon át munkálkodjál és végezd minden dolgodat...*" (Ex 20:9). Mivel valamikor aludni is kell, igen valószínű, hogy az Úr itt is 6 *nappali időszakra* gondol, ekkor van ugyanis a munkálkodás ideje. A 6 éjszaka meg az alvásé. Térjünk vissza a teremtési beszámolóhoz.

¹ Figyelem, az „este” nem azonos az „éjszakával” és a „reggel” sem azonos a „nappallal”!

Genesis 1:14 És monda Isten: Legyenek világító testek az ég mennyezetén, hogy elválasszák a **nappalt** az éjszakától, és legyenek jelek, és meghatározói ünnepeknek, **napoknak** és esztendőeknek.

Genesis 1:14 וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי מְאֹרֹת בְּרִקְיעַ הַשָּׁמַיִם
לְהַבְדִּיל בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלַּיְלָה וְהָיוּ לְאֹתוֹת וּלְמוֹעֲדִים
וּלְיָמִים וּשְׁנָיִם:

Fontos megjegyeznünk ezen a ponton, hogy amikor a "nap" szó többes számban szerepel (יָמִים), az jelölhet csupán egy nem definiált hosszúságú "időszakot"/"időt" is, mint például a Gen 4:3-ban: „Lőn pedig **idő** [szó szerint: **napok**] multával, hogy Kain ajándékot vive az úrnak a föld gyümölcséből.” A Gen 5:5-ben azt olvassuk: “És lőn Ádám egész életének **ideje** [szó szerint: életének **napjai**] kilencszázharmincz esztendő; és meghala.” Ld. még az egész felsorolást a Gen 5-ben, Gen 9:29; 11:32; 25:7 stb. A Gen 47:8-ban a Fáraó az öreg Jákób életkora felől érdeklődve ezt kérdezi tőle: „Hány esztendő vagy?”. Ez szó szerint így hangzik: „Mennyi az életed éveinek **napjai**?” Azaz: „Mennyi az életed éveinek **ideje**?” Az Ézs 13:22-ben pedig maga a próféta használja a „nap” többes számú alakját az „idő” szinonímájaként: „és **ideje** nemsokára eljő, és **napjai** nem késnek.” Ugyanígy a Gen 1:14-ben szereplő „napok” jelölhetnek valódi napokat, de jelölhetnek csupán (pl. ünnepi) időszakokat is.

Gen 1:16 Teremté tehát Isten a két nagy világító testet: a nagyobbik világító testet, hogy uralkodjék **nappal** és a kisebbik világító testet, hogy uralkodjék éjjel; és a csillagokat.

Genesis 1:16 וַיַּעַשׂ אֱלֹהִים אֶת-שְׁנֵי הַמְּאֹרֹת הַגְּדֹלִים
אֶת-הַמְּאֹרֹת הַגְּדֹלִים לְמִשְׁלַח הַיּוֹם וְאֶת-הַמְּאֹרֹת הַקְּטָנִים
לְמִשְׁלַח הַלַּיְלָה וְאֵת הַכּוֹכָבִים:

Ebből az igeversből még inkább világossá válik, hogy mit ért Mózes "nap" alatt: azt az időszakot, amikor a Nap fent van az égen. Az estétől reggelig tartó időszakot pedig, tehát amikor a Hold van fent az égen, éjszakának nevezi (vö. Gen 1:18). Nem hiszem, hogy lehetett volna ennél érthetőbben és világosabban (még ennél is szájbarágósabb módon) elmagyarázni azt, hogy mit ért Isten a teremtés "nap"-jai alatt.

Gen 1:31 És látá Isten, hogy minden a mit teremtett vala, ímé igen jó. És lőn este és lőn reggel, hatodik **nap**.

Genesis 1:31 וַיִּרְא אֱלֹהִים אֶת-כָּל-אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה-טוֹב
מְאֹד וַיְהִי-עֶרֶב וַיְהִי-בֹקֶר יוֹם הַשְּׁשִׁי: פ

Isten a 6. nap estéjének beköszöntekor (a nappali időszak végén) visszatekint a teremtés művére, konstatálja, hogy "igen jó" mindaz, amit alkotott, majd jön az éjszaka (12 órás periódus, amikor Isten „pihen”, vagyis nem teremt), majd pedig felvirrad a 7. nap reggele.

Gen 2:2 És befejezte Isten a hetedik **napon** az ő munkáját, amelyet alkotott, és megpihent a hetedik **napon** minden munkájától, amelyet alkotott. [saját korigált fordítás]

Genesis 2:2 וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה

וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִכָּל-מַלְאכָתוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה:

Érdekes módon itt az áll, hogy Isten a 7. napon fejezte be a teremtés munkáját. Ami csupán annyit jelent, hogy a hetedik napon, azaz annak *nappali* időszakában már nem teremtett semmit, a teljes nap, azaz a nappali 12 órás időszak úgy mond „pihenéssel” telt. Az különösen is érdekes, hogy a 7. nap a beszámoló szerint „nem ért véget”. Legalább is nem olvassuk a megszokott refrént: „*És lőn este és lőn reggel, hetedik nap.*” Sokan ebből azt a messze menő következtetést vonják le, hogy mivel a 7. nap, a leírás szerint, nem egy normális (24 órás) nap, hanem bizonytalan hosszúságú, sőt mindmáig tart, ezért bizonyára a többi 6 napot sem tekinthetjük 24 órás napoknak. Ez azonban egy hibás logikai következtetés, hiszen az első 6 nap mindegyike lezárt napként szerepel a szövegben és azok hossza a közvetlen szöveggörnyezetből egyértelműen meghatározható (reggeltől reggelig tartanak), ahogy a fentiekben is láthattuk. A 7. nap leírása valóban különleges, de nem is egy teremtési napról van szó.

Arról nem is beszélve, hogy a bizonyíték hiányából *nem következtethetünk automatikusan* a hiány bizonyítékára.² A refrén hiánya nem feltétlenül jelenti azt, hogy a 7. nap nem lett lezárva. A bizonyíték hiányából történő érvelés egy helytelen következtetésen alapul. Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a Szentíró valamiért nem ír a 7. nap lezárásáról, ami akár azt is jelentheti, hogy ezt feltételezettnek veszi. Hogy pedig milyen üzenete lehet annak, hogy a 7. nap leírásában nem szerepel a teremtési napokat lezáró refrén, arra bővebben az „Isten nyugalmáról” szóló tanulmányban térek ki.³

Még ennél is érdekesebb megállapítás áll azonban a következő igeversben:

Gen 2:4 Ez az égnek és a földnek eredete, amikor teremtettek. **Mikor** [szó szerint: **azon a napon**, amikor] az úr Isten a földet és az eget teremté,

Genesis 2:4 אֱלֹהִים תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בַּהֲבֵרָאם בַּיּוֹם
עָשָׂה יְהוָה אֱלֹהִים אָרֶץ וּשְׁמַיִם:

Itt ugyan egyes számban szerepel a "nap" szó, még sem az eddig megszokott 24 vagy 12 órás periódust jelöli, hanem a *teremtés munkájának teljes idejére* utal, tehát mind a 6 napra. Ez a közvetlen szöveggörnyezet alapján egészen egyértelműen megállapítható. Ezért nagyon fontos, hogy mindig a közvetlen szöveggörnyezet alapján próbáljuk meghatározni a szövegben szereplő „nap” (יום) szó éppen aktuális jelentését. Nem érvelhetünk tehát úgy, hogy mivel egyéb helyeken a "nap" jelenthet "időszakot" is (ha többes számban van) és a Gen 2:4-ben egyértelműen egy a 24 órás napnál hosszabb időszakról van szó, ezért a teremtés napjai is hosszú időszakokat jelölnek. Nem, a teremtés napjait a maguk eredeti kontextusában (a Gen 1-ben) kell értelmeznünk, ahol vagy *nappalt* (reggeltől estig tartó periódus) vagy egy teljes 24 órás időszakot (reggeltől reggelig tartó periódus) jelölnek. Ha egyéb helyeken ettől eltérő jelentéssel bírna a „nap” szó, akkor az a közvetlen szöveggörnyezetből kell, hogy kiderüljön.

² Ez a régészet (és minden racionális érveléssel művelt természettudomány) egyik legfontosabb alapelve.

³ <http://bpbibliaiskola.hu/Content/docs/Isten%20nyugalmarol.pdf>.

Erre példa a Gen 2:4, ahol az ősi szövegben szereplő „amely napon” (בַּיּוֹם) szóösszetétel egy héber *idiomatikus kifejezés*, melyet helyesen, a Károlihoz hasonlóan, úgy fordíthatunk, hogy „amikor.”⁴ Ugyanígy fordíthatjuk például a Gen 3:5-öt is: „*Hanem tudja az Isten, hogy amely napon [t.i. amikor] ejéndetek abból, megnyilatkoznak a ti szemeitek, és olyanok lesztek mint az Isten: jónak és gonosznak tudói.*” Természetesen itt mindkét fordítás helytálló lehet, hiszen az „amikor” ez esetben arra a konkrét napra vonatkozik, melyen az evésre sor kerül. Éppen ezért ezen idióma esetében is mindig a közvetlen szövegkörnyezet dönti el, hogy az „amely napon” kifejezést csak „amikor”-ként lehet-e fordítani, vagy pedig az tényleg egy konkrét napot jelöl. Esetünkben (Gen 2:4), a közvetlen szövegkörnyezet alapján (Gen 1:1-2:3), az „amikor” az egyetlen helyes fordítás. Ugyanez igaz a Jer 11:4 és 34:13 esetében is, ahol bizony igen komoly értelmezési problémákkal találunk szembe magunkat, ha szó szerinti értelemben vennénk az „amely napon” kifejezést.⁵ Isten ugyanis nem azon a napon kötött szövetséget az ő népével, amelyen kihozta őket Egyiptomból, hanem jóval később, mintegy 2 hónappal a szabadulás „napja” után, arról nem is beszélve, hogy maga az Egyiptomból való kijövetel sem egy napig tartott csupán.

Ezzel készen is volnánk, és úgy gondolom, hogy a fenti igeversek vizsgálata elegendő érvtet kell, hogy szolgáltatson számunkra a teremtési napok biblikus (24 órás) értelmezése mellett, de szeretném felhívni a figyelmünket még egy, a teremtési beszámoló, a teremtés napjainak helyes értelmezése szempontjából, ugyancsak fontos részletére.

A „nap” (יוֹם) megteremtése⁶

Hogyan értjük vajon Istennek azt a parancsát, hogy „Legyen világosság!” (Gen 1:3)? Valóban a protonokból álló, egyszerre részecske és hullám természetű *fény* megteremtéséről lenne itt szó, tehát valamilyen anyagi dolog létrehozásáról, vagy az egyik napszak, t.i. a *nappal* megalkotásáról? Nézzük meg egy kicsit közelebbről az első nap teremtési tudósítását, méghozzá az 5. verstől kezdődően, visszafelé haladva.

Gen 1:5 És nevezé Isten a **világosságot nappalnak/napnak**, és a sötétséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel; első nap.

Genesis 1:5 וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאֹרֶךְ יוֹם וּלְחֹשֶׁךְ קִרְא לַיְלָה
וַיְהִי־עֶרֶב וַיְהִי־בֹקֶר יוֹם אֶחָד: ֵפ

Miért nevezi Isten a világosságot „nappal”-nak vagy „nap”-nak (יוֹם)? Miért nem nevezi egyszerűen „fény”-nek? Noha nappal világos van, senki sem gondolná azt, hogy a világosság azonos a nappalal. Úgy tűnik, hogy Mózes itt nem a *fény* megalkotásáról beszél, hanem egy *világos periódus* megteremtéséről. Azaz egy gyakran használt költői eszköz alkalmazásával

⁴ William D. Reayburn, Euan McG. Fry, *A Handbook on Genesis* (New York: United Bible Society, 1997), 59-60.

⁵ Érdekes módon, a Károli meghagyja az eredeti kifejezést a Jer 34:13-ban, de a 11:4-ben, helyesen, „amikor”-ral fordítja ugyanazt.

⁶ Az itt szereplő eszmefuttatás alapjául a következő mű szolgált: John H. Walton, *The Lost World of Genesis One* (Downer Grove, IL: InterVarsity Press, 2009), 54-56.

van dolgunk, melyet *metonímiának* hívunk.⁷ Tehát Mózes itt azt jelzi, hogy az olvasónak ebben az esetben „világosság” (אֹר) alatt „nappal”/”napot” (יוֹם) kell értenie. Így mindjárt megoldódik az a dilemma is, hogy hogyan lehet világosság/fény Nap nélkül, amit csak a 4. napon teremt meg Isten. A teremtési tudósításnak ugyanis nem a *fény* létrehozatala a tárgya.⁸

Ugyanez a logika gond nélkül alkalmazható a 4. versre is.

Gen 1:4 És látá Isten, hogy jó a világosság; és elválasztá Isten a világosságot a sötétségtől.

Genesis 1:4
וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת־הָאֹר כִּי־טוֹב וַיַּבְדֵּל אֱלֹהִים
בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ:

Ha „világosság” (אֹר) alatt „fény”-t értünk, ez a mondat értelmetlenné válik. Hiszen a sötétség és a világosság soha nem voltak és nem is lehetnek egyek. Ezek, definíció szerint, egymástól elkülönülnek. Arról nem is beszélve, hogy a sötétség, a fényvel ellentétben, nem anyagi természetű. Az egyszerűség kedvéért fogalmazzunk úgy, hogy a sötétség a fény hiánya. Csak akkor értjük meg a 4. verset, ha „világosság” alatt *világos periódust* értünk és „sötétség” alatt, értelemszerűen, „sötét periódust”. A 4. versben tehát a nappal és az éjszaka *funkcionális* elkülönítéséről van szó. Ha tehát a „világosság” világos periódust jelent mind a 4., mind pedig az 5. versben, bizonyára ugyanez az értelme a 3. versben is.

Gen 1:3 És monda Isten: Legyen világosság; és lőn világosság.

Genesis 1:3
וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי אֹר וַיְהִי־אֹר:

Vagyis, „Legyen egy *világos periódus!*” Amely elkülönül a sötét periódustól. Ezt a világos periódust, amelyet Isten az első teremtési napon alkotott meg, *funkcionális* értelemben véve, úgy nevezzük, hogy „nappal.” Lehetséges volna tehát, hogy Isten az első napon nem a *fényt* alkotta meg, hanem a napszakokat, vagyis az *időt*? Nem materiális teremtésről van tehát itt szó, hanem ún. *funkcionális* teremtésről.

Így már az is érthető, hogy miért előzi meg az este a reggelt a teremtés első napjának definiálásakor: „lőn este és lőn reggel, első nap.” (Gen 1:5). Isten a nappal megalkotásával

⁷ Metonímia: egy főnév helyettesítése egy szorosan hozzákötődő másik főnévvel, pl. „Van Mózesük...” (Lk. 16:29), azaz van Ó szövetségük. „Jeruzsálem, Jeruzsálem! Ki megöli a prófétákat...” (Mt 23:37), Jeruzsálem ez esetben a nép vallási vezetőire utal. Mózes, fizikai értelemben véve, nem azonos az Ó szövetséggel, sem Jeruzsálem a nép vallási vezetőivel. Ugyanígy a nappal/nap sem azonos, fizikai értelemben véve, a fényvel. A „nappal” megteremtése tehát nem azonosítható a „fény” megteremtésével.

⁸ Az is kérdés számomra, hogy egyáltalán kellett-e Istennek valaha is fényt teremtenie. „Isten világosság” – mondja János (1 Jn 1:5), aki „hözáférhetetlen világosságban lakozik” (1 Tim 6:16). Jézus magáról szintén azt mondja, hogy Ő a „Világ világossága” (Jn 8:12), ami nem csak lelki értelemben véve igaz, hiszen Pál a damaszkuszi úton ideiglenesen meg is vakult a mennyből megjelenő Krisztus világosságától, mely a déli Nap fényénél is erősebb volt (Apcsel 9:3-9). A Jelenések könyvében pedig azt olvassuk, hogy az Új Földön nem lesz többé szükség Nap-ra, sem Holdra „hogy világítsanak benne; mert az Isten dicsősége megvilágosította azt, és annak szövétnéke a Bárány.” (Jel 21:23, vö. Jel 22:5) Mivel tehát maga Isten volt mindig is a világosság/fény végső forrása, kérdés, hogy egyáltalán kellett-e valaha is világosságot/fényt teremtenie. Ez olyan mintha azt kérdeznénk, hogy kellett-e valaha is Istennek szeretetet teremtenie, hiszen tudjuk, hogy Isten maga a szeretet (1 Jn 4:8). Mi van, ha a fény csakúgy, mint a szeretet, *örök*, hiszen Isten lényéből fakad, aki szintén örök? Ezek nagyon komoly és további átgondolást igénylő filozófiai kérdések.

kezdi a teremtés művét és ezzel beindítja az idő gépezetét a teremtés alatt álló fizikai világban, mely a megteremtett nappali időszakból az éjszaka/sötétség periódusába („lőn este”), majd az éjszaka/sötétség periódusából a világosság/nappal periódusába („lőn reggel”) történő átmenettel indul meg. A 4. napon pedig, a Nap és a Hold megteremtésével, Isten további segítséget ad az ember számára a teremtés első napján funkcionálisan megalkotott napszakok (vagyis az idő) pontos meghatározásához.⁹

Mindebből világosan kiderül tehát, hogy a Genézis első fejezeteinek fent bemutatott exegézise *nem támasztja alá* a több ezer vagy millió éves ún. "teremtési korszakok" hipotézisét. A "nap" szó vagy egy 24 órás (a Föld forgása által meghatározott) naptári napot vagy egy 12 órás nappali periódust jelent a Gen 1-ben szereplő teremtési leírásban.

További érvek a "nap" szó fenti értelmezése mellett

A teremtési beszámolóra történő későbbi hivatkozásokban is 6 teremtési "nap"-ról beszél a Szentírás:

- Tízparancsolat - **Ex 20:9, 11:** *"hat napon át munkálkodjál végezd minden dolgodat... Mert hat napon teremtette az Úr az eget és a földet, a tengert és mindent, ami azokban van, a hetedik napon pedig megnyugovék. "*
- **Ex 31:17:** *"Legyen közöttem és Izrael fiai között örök jel ez, mert hat napon teremtette az Úr az mennyet és a földet, hetednapon pedig megszűnt és megnyugodott"-* a zsidó nép számára sem fogalmaz később máshogy Isten, nem használ más időfogalmat, mint a teremtéskor. Nem azt mondja, hogy hat időszak, hat korszak stb.

A szövegösszefüggés mellett nagyon fontos a teremtési leírás *műfajának helyes meghatározása* is! Egyesek szerint a Gen 1 műfaja emelkedett hangvételű próza¹⁰, mások szerint természettudományos leírás. Anélkül, hogy bármelyik mellett is letennénk a voksunkat egy dolgot biztosan állíthatunk: nem egy szimbolikus vagy mitológiai elemeket tartalmazó leírásról van szó, ellentétben más vallások és népek a Világ keletkezéséről szóló mondáival, nem is apokaliptika, mint pl. Dániel, Ezékiel próféta egyes részei vagy a Jelenések könyve, melyek tele vannak szimbólumokkal, jelképekkel, hasonlatokkal stb., amelyeket nem szabad szó szerint értelmeznünk. S ha a Biblia teremtési beszámolójából hiányoznak a szimbólumok és jelképek (a föld földet jelent, a csillagok a csillagokat, a Nap a Napot, a Hold Holdat, az állatok állatokat, a madarak madarokat, az ember embert stb.), akkor milyen alapon ragadja ki valaki a "nap" fogalmát és próbálja meg azt valamilyen szimbolikus jelentéssel felruházni?

Num. 23:19: *" Nem ember az Isten, hogy hazudjék és nem embernek fia, hogy megváltozzék. Mond Ő valamit amit meg nem tenne? Ígér valamit, hogy azt ne teljesítené?"* - ha Istennek évmilliárdokra lett volna szüksége a teremtéshez, miért mondaná nekünk azt, hogy néhány nap alatt vitte véghez?

Vajon nem lett volna elég Istennek 1 pillanat az egész világ megteremtéséhez?

- Miért éppen 6 nap alatt teremtette a világot? Nem tudjuk. Mert így tetszett neki, így látta jónak.
- **Zsolt. 33:9:** *"Mert Ő szólt és meglett, Ő parancsolt és előállt"*
- Jézus csodái is azt bizonyítják, hogy Istennek nincs szüksége hosszú időre ahhoz, hogy valamit

⁹ A Nap megteremtésével tehát csupán az ember és a mi bolygónk számára készített Isten egy helyi fényforrást. Ez olyan, mint amikor veszünk egy lámpát az íróasztalunkra, hogy ott is legyen világosság. S hogy miért csak a 4. napon teremti meg Isten a Napot? Talán azért, hogy az ember ne tarthassa túl fontosnak és ne imádjá istenként azt, mint ahogy az egyiptomiak és más népek is tették.

¹⁰ C. John Collins...

teremtsen (a többségük pillanat alatt ment végbe): a víz borrá változtatása a kánai menyegzőn, hal és kenyér szaporítása stb.